

Lezing door Prof. Dr. Patrick Nullens¹

Hallo Mens!

Over waardenbewustzijn in het economieonderwijs

Deze lezing is voorgedragen tijdens de conferentie 'Hallo Mens! Over waardenbewustzijn in het economieonderwijs' op 20 november 2023. De conferentie is georganiseerd door de Goldschmeding Foundation en is tevens de feestelijke opening van de 2e editie van de Week van het Economieonderwijs.

Hallo mensen! Als inleiding op het thema wil ik kort met jullie stilstaan bij het bewustzijn van waarden in het economieonderwijs. Preciezer: *Waarden-bewustzijn?* Wat houdt dat eigenlijk in?

Op 8 november 2023 publiceerde journalist Peter de Waard een kritisch artikel in de Volkskrant met de titel "Past ethiek in het vak economie?" Zijn antwoord op deze vraag is simpel: nee. Economie als wetenschap heeft geen connectie met ethiek en dus ook niet met waardenbewustzijn. Peter de Waard reageerde op een eerder opiniestuk van Lans Bovenberg en Bas van Os van de Stichting Innovatie Economie-Onderwijs (SIEO), getiteld "Leer jongeren meer dan louter het marktdenken in het economieonderwijs" (11/09/2023). Hierin pleitten zij voor een breder mensbeeld. Mensen streven niet alleen naar materieel eigenbelang.

Peter de Waard noemde dit onzin; het zou chaos en verwarring veroorzaken. "Economische theorieën gaan over schaarste en efficiëntie, niet over ethiek, waarden en normen," beweerde hij. Economie is amoreel en kan zelfs worden gezien als de 'leer van de perfecte misdaad', omdat het draait om schaarste, efficiëntie en maximale welvaart. De Waard wees erop: "Adam Smith, de aartsvader van de economie, scheidde de vakken keurig in verschillende boeken: 'The Wealth of Nations' over economie en 'The Theory of Moral Sentiments' over moraliteit."

Dergelijke rigoureuze uitingen van economie als 'waardevrije wetenschap' blijven herhaaldelijk opduiken, vaak als een losse schot uit de heup, zoals ook hier het geval is. In mijn korte inleiding kan ik niet diep ingaan op hoe deze opvatting van waardevrije wetenschap vanuit wetenschapsfilosofisch oogpunt gedateerd is. Natuurlijk valt er iets te zeggen voor deze boedelscheiding. Economie en ethiek zijn niet hetzelfde. Soms kan een korte theoretische scheiding nuttig zijn, een moment van calculerende afstand. Maar "Hallo mens!" In het echte leven zijn ze met elkaar verweven, en daar gaat het

---

¹ Patrick Nullens is bijzonder hoogleraar ethisch leiderschap en menswaardige samenleving aan de Universiteit voor Humanistiek (Utrecht).

uiteindelijk om. Economie gaat immers over intermenselijke relaties, verlangens, samenwerking, schaarse bronnen, voorkeuren, succes en groepsbelangen. Waar mensen in relatie tot elkaar staan, is er een economisch én ethisch aspect in die relatie.

Wat is hier het onderliggende probleem, en waar komt de felle reactie tegen ethiek in economie vandaan? Ethiek wordt vaak verward met moralisme. Moralisme is sterk ideologisch; het weet al wat goed en waardevol is en stuurt sterk. Ethiek is daarentegen een onderzoekend, bevragend en kritisch ten aanzien van onze visie op menselijk floreren en rechtvaardigheid. Aansluitend bij Paul Ricoeur definieer ik ethiek als een "onderzoeken van ons streven naar het goede leven met en voor elkaar in rechtvaardige instituties." Deze zoektocht is een gezamenlijke opdracht en ook deze opdracht is niet vreemd aan economische wetmatigheden die een rol spelen in ons leven met en voor elkaar in onze instituties. Ook in economie gaat het om een specifieke dimensie van het goede leven met en voor elkaar en om rechtvaardigheid in onze instituties. Economisch onderwijs dat beweert waardenvrij te zijn, communiceert dat er zoiets als waardenvrije economie bestaat. Je beperkt je dan tot de analyse en beschrijving van causaliteiten en systemische relaties, maar je komt nooit toe aan de optimale keuze in schaarste en met het oog op menselijk floreren. Juist in die keuze ligt de ethische dimensie. Immers, geen enkele keuze is waardenvrij.

Dit brengt me bij mijn volgende punt: waarden. We spreken vaak in de nieuwe economie over meervoudige waardencreatie, dus niet alleen winst. Maar wat verstaan we eigenlijk onder het begrip 'waarde'? Voor een wiskundige, een econoom, een socioloog, een filosoof, een psycholoog, een pedagoog of een ethicus krijgt het woord verschillende betekenissen.

Waarden geven aan wat we belangrijk vinden. Een principe of gebod is handelingsgericht en vertelt ons wat we moeten doen. Een waarde is existentieel en vertelt ons wat we willen koesteren. Het heeft altijd een sterke emotionele component en komt van binnenuit, zit in onszelf. Iets is goed omdat het waard is om nagestreefd te worden. Waarden gaan eerder over aantrekkelijkheid (attractief) dan gebod (imperatief). De drie klassieke waarden waar we naar streven zijn: goedheid, schoonheid en waarheid. Over de belangrijke rol van deze drie kernwaarden in het onderwijs en persoonsvorming is nagedacht door onder meer psycholoog Howard Gardner, bekend van zijn meervoudige intelligentie (Gardner, 2011). Gardner stelt dat traditionele educatieve methoden die zich voornamelijk richten op linguïstische en logisch-mathematische intelligenties, andere vormen van intelligentie, zoals bij voorbeeld natuurgericht intelligentie en intra persoonlijke intelligentie kunnen negeren. Hij pleit voor een breder scala aan benaderingen in het onderwijs die alle soorten intelligentie erkennen en stimuleren. Deze brede kijk is noodzakelijk om waarden te ontwikkelen.

Andere typische waarden zijn onder meer familie, cultuur, vriendschappen, werk, macht en vrijheid. Waarden geven richting aan ons leven, zowel in alledaagse als diepgaandere aspecten ervan, en zijn verbonden met zowel individuele als gemeenschappelijke ervaringen. Waarden worden gevoed door culturen en wereldbeelden en hebben een levensbeschouwelijke achtergrond. Wat bijzonder belangrijk is voor ons thema: waarden manifesteren zich in onze educatieve doelen

voor de volgende generatie. We geven ze dus door, bewust en onbewust, ook via onze scholen. Als we waardevrije economie doceren kweken we eenzijdige calculerende mensen eenzijdig gericht op winstmaximalisatie in een competitieve wereld.

Inzicht in waardenbewustzijn is belangrijk voor economen. Sterker nog, de Rotterdamse econoom Arjo Klamer spreekt van een 'value based economy' (Klamer, 2017). Klamer legt het verschil uit tussen klassiek economische kijk met een perspectief vanuit waarden. Hier geeft hij een interessant voorbeeld: de waarde van 'mijn huis' (my house) en de waarde van 'mijn thuis' (my home). In dat laatste leven we samen met anderen. Het is een oikos van allerlei verbindingen, ervaringen uit het verleden, mijn verhaal. De prijs, in getallen, zegt iets over het huis dat we kunnen taxeren, maar zegt weinig over de waarde van dit huis als ons thuis. Deze metafoor van "home" (thuis) wordt vervolgens toegepast op instituties, bedrijven en organisaties waar we ons leven met elkaar doorbrengen en waarden scheppen die we niet helemaal in geld kunnen uitdrukken. Het draait volgens Klamer in economie ook uiteindelijk om cultuur die betekenis en waarde aan ons leven geeft.

Wat betreft het tweede (waarde-) *bewustzijn*: het opmerkelijke aan waarden is dat ze zowel subjectief als objectief zijn (Scheler, 1954; Van den Heuvel & Nullens, 2018). We beleven waarden altijd persoonlijk; ze vertellen veel over onze identiteit. Personen kunnen ook waardendragers zijn of zelfs waardentypen (Scheler, 1954). Bij Einstein denk je aan wetenschap, bij Van Gogh aan kunst, bij Milton Friedman aan de vrije markt, bij Poetin aan macht. Dit is ook kleinschaliger, de docent die jou liefde gaf voor economie, wiskunde of psychologie, de natuur of sociale rechtvaardigheid. Alleen al hun persoonlijkheid, wie ze zijn, geeft aan wat in het leven belangrijk is. Ook kan een bepaalde existentiële ervaring of ontmoeting ons waardensysteem omgooien, zoals momenteel gebeurt bij mensen die zich bewust worden van de klimaatcrisis of het verlies van biodiversiteit. Maar dit omgooien van waarden kan zowel positief als negatief, menswaardig of destructief.

Aan de andere kant zijn waarden ook objectief en vormen ze de basis van een samenleving en dus ook van de economie. Hier verzet ik me tegen waardenrelativisme (in lijn met Max Scheler – tegen Nietzsche – Scheler, 1954 en later ook o.a. Charles Taylor). We geloven bijvoorbeeld in 'menswaardigheid', in vrije meningsuiting. Daar betalen we een hoge prijs voor, zelfs met ons eigen leven. Dit zijn geen willekeurige gevoelens of smaak. Zo gaat het verwaarlozen van zorg voor ouderen die niet meer productief zijn en alleen geld aan de gemeenschap kosten, in tegen onze diepste waarden.

Tot slot nog het begrip 'bewustzijn'. Onderwijs is bewustzijnsvorming. De Schotse neuropsychiater en filosoof Ian McGilchrist spreekt uitvoerig over perceptie en bewustzijn van waarden, met name over de drie grote: waarheid, schoonheid en goedheid. Als wetenschapper is McGilchrist gepassioneerd door wat de duale-breintheorie wordt genoemd (McGilchrist 2019, 2021). Bij alle dieren zijn de twee hersenhelften asymmetrisch. Bij de mens is de scheiding sterk en is er naast intense samenwerking ook een taakverdeling, een specialisatie. De linkerhelft is gefocust, calculerend, controlerend, specifiek, technisch, principieel en kan niet omgaan met

tegenstellingen. De rechterhelft ziet het geheel (*Gestalt*), is empathisch, gevoelig voor context, heeft geen probleem met tegenstellingen, is existentiëler, creatief, zoekt naar betekenis en richt zich op waarden. Ons onderwijs, en wat mij betreft ook ons leiderschap binnen dat onderwijs, is te veel gebaseerd op een dominante linkerhelft. De oproep van McGilchrist is om de rechterhelft weer meester te maken en de linkerhelft dienstbaar. Zo gaat bij voorbeeld het bewustzijn van het belang van waarheid vooraf aan ons wetenschappelijk werk. Bij het nemen van ethische besluiten is de rechterhelft, die kennis heeft van intentie en context, de meest bepalende.

Ik hoop dat we vandaag de volledige capaciteit van ons brein mogen benutten en dat we, beginnend bij onszelf, ons waardenbewustzijn in het economieonderwijs een krachtige impuls kunnen geven.

Literatuur

- Gardner, H. (2012). *Truth, Beauty, and Goodness Reframed: Educating for the Virtues in the Age of Truthiness and Twitter* (First Trade Paper Edition edition). Basic Books.
- Heuvel, S. C. van den, Nullens, P., & Roothaan, A. C. M. (2018). *Theological ethics and moral value phenomena: The experience of values*. Springer Academic.
- Joas, H. (2000). *The Genesis of Values*. University of Chicago Press.
- Klamer, A. (2017). *Doing the Right Thing: A Value Based Economy*. Ubiquity.
- McGilchrist, I. (2019). *The Master and his Emissary: The divided brain and the making of the Western world* (New expanded edition). Yale University Press.
- McGilchrist, I. (2021). *The Matter with Things: Our brains, our delusions, and the unmaking of the world*. Perspectiva Press.
- Scheler, M. (1954). *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik; neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus*. Francke.